

Հ Ա Յ Բ Գ Ե Ո Ս Ի Է

(Հարան-Յարանի և Գրե.)

536ին Յուստինիանոս սասորապետը վերցուց և հինգ սասորապետներէն Չորրորդ Հալէ¹ նահանգը կազմեց, Ս. Մարտէնի Ստոյն Մով, խոր Աշխարհագրութեան բնագրին մէջ (Mém. sur l'Arménie II 360) Ծոփք՝ Շաղախ (որ թըրքերէն բառ է ցև և թագաւորական լեռ) սարի վերայդին առած է, որ Հայ. Շահունի կամ Շահնայ = Թագաւորական, բառին թարգմանութիւնն է: Ծոփք Հահունի կը տարածուէր նաեւ Արածանայ Տիւսիսային մէկ մասին վրայ եւ խոզանի (այժմ Xozâli) եւ Չմշկածակ² բազաքներն ալ կը պարփակէր:

Աստի տարակոյտ չի կրնար վերցընել, թէ Ագաթանգեղայ զմեզ զբարեցընող գեսպանութեան ցուցակին մէջ Ծոփքց երկրի իշխանն է Ծոփք Հահունոց իշխանը. Ծոփքց իշխանը կամ Սասորտանեաց կողմանէն զընչխին փոխանորդն է կամ նոյն իսկ ինքը նոյն անունն է: Այս բազմերն իշխանութեան տակ եղած երկիրներն են Ծոփք Հահունի, Ագեղ-տուն, Ծոփք մեծ եւ Աննայ (ԱՆՀԵՅՆ) սասորապետները: Ասորտանայ (իւնչ Ասորտան) բացատրութեան ընտրութիւնն առնալ նշանակութեան չէ: Ասիոս բնականապէս այստեղ բուն Ասորեստան չի կրնար նշանակել, այլ անպշտ այն իմաստով գործածուեց է, ինչ իմաստով որ կորեան Ասորիքը (Հրտ. Վեմ. 1833, էջ 9, 10.) որ Ափրն եւ Եգեփեան ալ կը բովանդակէ իր մէջը. ուստի էսպէս Ասորոց Միջագետքին կը համապատասխանէ: Թունարէնէ եղած թարգմանութեան մը մէջ Ասորեստանայք ձեւին վրայ փոխանակ Ասորիքը, պէտք չէ զարմանալ, պատմական տեսակետով ամենեւեկ հաւանական չէ որ Ռոսայատանի (Osroene) Թագաւորութեան դէմ դրուած ըլլայ սահմանը: Այս սահմանին ծագման վրայ յետագայ ըսիլիքներէս հաւանական կ'երեւայ, որ նոյնը Սելեւկեանց դէմ դրուած էր, ուստի «Ասորեստանայք»ը Սելեւկեանք հասկընալու է:

Հիմայ դիւրու կը մեկնուի Ամինանոսի այն բազմաբարձր տեղը՝ 23,6,14, ուր պարական ստահանքները կը թուէ ըսելով. Sunt autem in omni Perside hae regiones maximae, quas vitaxae id est magistri

equitum curant, et reges et satrapae — nam minores plurimas recensere difficile est et superfluum — Assyria, Susiana, Media, Persis, Parthia etc.* Բազախի մ'իշխանութեան տակ միայն ամենէն յառաջ յիշուած Ասորեստան նահանգը կար, մինչդեռ մէկալ նահանգները՝ մարզպաններէ (satrapae) եւ թագաւորներէ, այսինքն՝ ընկենախարարներէ (Sašrdarān ակա) կամ թագաւորի տիրուց կողմ արքայորդիներէ կը կառավարուէին:

Չորս ընդաշիններուն ծագումը՝ Տիգրան Մեծէն է, ինչպէս Պրուտ. Ղուկ. 21էն կ'երեւայ. Βασίλεις δὲ πολλοὶ μὲν ἦσαν οἱ θεραπέουτες αὐτόν, τὲς σαραεθ δὲ, οὗς ἀεὶ περὶ αὐτόν εἶχεν ὥσπερ δπαδοὺς ἢ δορυφόρους, ἐκπότη μὲν εὐαύουνοι περὺς παραθέοντας ἐν χιτωνίοισι, καθημένω δὲ καὶ χρηματίζοντι περιεστώτας ἐπηλλαγμέναις δι' ἀλλήλων ταῖς χερσίν, ὅπερ ἔδοκει μάλιστα τῶν σχηματων ἐξομολόγησις εἶναι δουλείας.** Հակառակ հոս մեզին չափազանցութեան՝ հոս դիւրու կը նշմարելին դարձեալ չորս բազախները: Աստարայոս գերմ. միջին դարեան ապստաններու թագաւորաց թագազորութեան ժամանակ ապագահ բռնիքն է ուրիշ պատուով պաշտաններ կատարելը՝ հոսմայեցի պատմագրին նոյնպիսի բաներ մը պիտի երեւային¹:

Տիգրան Մեծ՝ Տիգրան Առաջնոյն՝ որդին եւ հաւանականազոյն Արտուաշէ Ա. թագաւորին կրտսեր եղբայրը, որ Պարթեւաց ըով պատանք էր, Պարթեւաց ձեռքովը թագաւոր դրուելուն փոխարէն ստիպուած անոնց 70 վիճակ (Talgau) ձգեց. սա վիճակներուն մեծ բազմութիւնը զմեզ մեկագրութեանց դիմելու կը ստիպէ. թէ ինչդերն այն երկիրներուն վրայ է, զորոնք Տիգրանին նախորդները հետզհետէ Արարատականի Մարերէն ու Արացիներէն խել-

* Յղով. — Պարսկաստանի ամենամեծ նահանգներն ասորն են. Ասորեստան, Շաւշ, Մարաստան, Պարսք, Պարթեւաստան են, զորոց թիւնչոք, այսինքն՝ ապստանք, թագաւորներ եւ նախարարք կը կառավարեն. իսկ բազմաթիւ փոքր գաւառներն հաշուել ոչ ուրաք է նւ անտրոջ:

** Յարզմ. — Եստ թագաւորներ անոց (Տիգրանայն) է ծառայելէն, բայց անոնցմէ չորս միշտ իւր ընդ ունէր իւր ուղեկից կամ անմասպահ, որոնք թագաւորին ծառայութեամբ ծամանակը նստիտան անոց կը նստելէն ծրարագրուց, իսկ ստասն եւ խորհուրդ ըսած ասոնք՝ մտքորդ խաչածու կը ընէին, այս կեցումորք օտարապետան նշան էր:

1 Գաւառները ալ (Geschiehten Irans p. 85) վերջ ծանօթութիւնը սխալ միջու է:

2 Ապագան. Ասոր. 48:

1 Պրոկոպ. de aedif III. l. 3. Justiniani novell. XXXI. 3. Հմտ. Գեղեթ՝ Georg Cypr. XLVI ss.

2 Գիլտեր՝ Georg. Cypr., p. 172—174.

ցին. նոյնպէս կը ստիպէ ենթադրել թէ Միհրդատ Մեծ՝ Արշակունեաց Տրտառութեան¹ առաջին թագաւորը, Հայոց Արտառազ թագաւորին դէմ պատերազմ բացաւ՝ այս երկու ազգին խնդրանաց ու շահուն համար: Նոյն ժամանակափոխընկեր Աղաւանից թագաւորութիւնն ալ կազմուած պիտի ըլլայ, որ 26 պլալեզու ազգերէ կը բազմահանոր, որոնց ամէն մէկն յառաջգոյն իւր իշխանն ունեցած էր:² Տիգրան գահ էլածին պէս՝ ետեւէ եղաւ. այն կորուսաներուն դիմացն ուրիշ կողմանէ փոխարէն գտնել: Նախ եւ առաջ Շոթոաց թագաւորութեան վրայ յարձակեցաւ եւ անոր տիրեց: Այն ժամանակուան Արտառան թագաւորը՝ Ջարիպոյրիսի յաջորդներէն մէկը, վար առնուեցաւ (95—93թ մէջերը ն. ք.): Յետոյ՝ Միհրդատ Բ. Մեծին (90 ն. ք.) մահուանէն վերջն Արշակունեաց տան մէջ ծագած³ գահակալութեան կռիւները՝ Տիգրան իրեն յօգուտ գործածեց՝ Պարթեւաց պաշտպանութեան օգնելով Վրացիներէն ու Մարերէն այն գաւառներն ետ առնելով, որոնցմէ հրաժարած էր: Բայց ստով ալ գոհ չեղաւ, այլ Արարատականէն ուրիշ գաւառներ ալ յախշտակեց ինչպէս Մեծ-Արշակ (Մեծ-Արշակ) եւ նոյն իսկ այս երկիրն ստպասակելով՝ մինչեւ Եփրատան՝ Արշակունեաց ամառանոցը յառաջացաւ:⁴ Նոյնպէս Նինոսի եւ Արթուրայի շքանկայքն աւերեց, այսինքն՝ Արտառանի թագաւորութիւնը, եւ ստիպեց կործանաց, Արտառանէն, Արարատականի, ինչպէս նաեւ Արշակից եւ Վրաց թագաւորները՝ որ իր վերին իշխանութիւնը ճանչնան:⁵ Պարթեւք սար դէմ ոչ թէ միայն չկրցան բան մ'ընել, այլ նոյն իսկ ստիպուեցան նոր թագաւորին ձգելու ամբողջ Միգապետոսը՝ Ուսայաստանի (Osroene) Տրդակուտ իշխանութեան հետ միասին, եւ Տիգրանայ հետ գաշինք դնելու, որուն մէջ որոշ կերպով կերեւալ թէ "Արթուրայ արքայ" տնտրուէն հրաժարեցան՝ նոյնը Տիգրանայ ձգելով: Այսպէս քուն թեւեւագիր արձանագրութեանց 89—87 եւ 80 ն. ք. թուականէն մեզի յա-

կանէ յանուանէ գտարազ Ա. եւ Արոզ Ա. ծանօթ պարթեւ թագաւորներն իրենք զերկեր միայն թագաւոր կանուանուին, մինչեւ Տիգրանն Արթուրայ արքայ՝ կանուաներ ինք զինքը՝ Բայց ստով գործունեայ թագաւորին փառասիրութիւնը չգոհացաւ տակաւին. վերջին Սելեւկեանց իրարու դէմ ըլլած արքանացի կռիւներն իրեն դէպ ի Արոզի եւ դաշտանցի կիլիկիա ծամբայ բացին, այնպէս որ կրցաւ Ասիոյ թագաւորներուն թագը կապել (83 ն. ք.):

Անտիոքի մէջ Βαγαδάτης¹ (հնչու. Βαγαδάτα) հին Սելեւկեանց պետութեան վրայ փոխարքայ դրուեցաւ,² այս դէպքին յիշատակը՝ հայ ժողովրդական զոյնքին մէջ ալ — Մար Արասայ քով՝ Ապհրատէ է, որովհետեւ այն Βαγαδάταն Բագրատունեաց արժուական ցնդին նահապետը կը համարուէր. "Յայտմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորիք իւր Վրշակ փոքր կոչեցեալ է վերայ աշխարհին Հայոց ի Մրծանայ՝ քաղաքի...":³ Եւ յուրաքիչ զնա է Մրծանայ՝ ընդ յարեւմուտս զաւրու մեծաւ եօթանասուն

¹ Առաջին Մանգի. 374 եւ Վատ. 134. Իտուշ. Աեռագիրք՝ μαγαδάτης.

² Ապիան. Ասոր. 48:

³ Տիգրանին Պարթեւաց ձեռք թագաւորական գահ բարձրանալուն պատճառակա զեղբը՝ Մար Արտա Արշակունի երկրորդական զգին Հայաստանի տիրելուն հետ կապած է, որ հաջի անիչ 120 կամ մոտաւանոց 160 տարի ետքը անիչ ունեցաւ: Որովհետեւ հեղինակին հարբանսիրութիւնը չէր ներքի՝ որ Արտառազ Առաջին պարտութիւնն եւ Տիգրանին գահ կէտելուն հետ կապած աննպատակարար անհաւանքը խոստովանի, անոր համար ուրիշ փոքր մը հնարեց ազգային հարստութիւնն Արշակունեաց երկրորդական դիմ ընելուը. զեպք մը, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ժողովրդական պատմագրութեան մէջ շատ անգամ կը կրկնուի: Արշակ Փռքերն երբ գահ կէտէր՝ այս քաղաքուտնային մէջ որոշ նշանակուած չէ, սակայն անեւտնին դոտարութիւն չկայ նեմարբարելու, թէ թայտարայ ցամաքին հեղինակը (էջ 10, 6. Lauglois I. 00a) որ զեղբը Արշակայ 129թ տարին — 122 ն. ք. (համ. 129) կը զնէ, այս տեղեկութիւնը Մար Արասայ քով գտած է: Անուշտ հեղինակը Տիգրանին գահակալութեան Տիգր թագաւորան առնելը չուներ, բայց մեակարարութեան մէջ ընտրուէն իրեն ամէնէն պարզ երեւցած է՝ նոյնը Միհրդատ Մեծին կուտարարութեան անմիջական սկիզբ դնել: Արշակ Տիգրան արուած առաջադրական գահակալութեան ժամանակը երբ Մար Արտա (ու թէ թագաւորաց ցնդը) անոր կուտայ, հիշուած է ամէն թագաւորաց Արշակ անուանը կրկնուէն անանց զանազանող յառուկ անունները Մար Արասայ անձանովը լայնուն վրայ: Նոյնպէս անիչ ետքն ալ Αττάκα δαρυλ կամ δαρ δαττακուն տարիներուն համեմատ կը հիշուէին թուականը: Այն դեպք Մար Արտա Արշակայ պարտարարութեան տարին (248/7). որ սեպտեմբերէն թուականութեան համեմատ յաջորդին Տիգր է, չիթօած է Պարթեւաց Արարատայս նախարարին ապաստանութեան հետ (250. Յուտու. 41, 4, 3):

⁴ Ե Մեծնայ կարգաւոր է փոխանակ է Մրծանայ: Հմմտ. նաեւ Մրծանին, Սեբ. էջ 58, 92:

¹ Այս շատ կարեւոր եւ ստույգ ապացուցուած իրողութիւնը՝ գրամներուն բուրբոքին նոր դասաւորում մը կը պահանջէ, ինչպէս Սիտս եւ 1896թ ինքնաքն:

² Մարտ. 14 4, 6, էջ 503: Հմմտ. Վ. Յաբրէիան՝ Թեոփանէս Մեթոքիտէի 191:

³ Պրուս. Ղազ. 36: Հմմտ. Իմ Beiträge zur Gesch. und Sage von Eran գրութիւնս, ZDMG. 49. 644 եւ ն: 4. Իրիք. քար. σταμολ Παρο. § 6 աւ Կ. Մեւրեթի Geogr. Gr. min. I. 250.

⁴ Մարտ. 14 14, 15, էջ 532: Արտարեան, րց. Աղաւանից եւ Վրացի վրայ, Պրուս. Ղազ. 26:

Հազարաց սպառազինաց. և մեծամեծ իշխանօք նախարարաց Հազարաց բիրտւորաց, որում ոչ կարել զբեժ ունել պատերազմաւ: Սման ընդ առաջ ելանէր Բագարանս Փառաւ<ւս>զեան՝ յորդուցն Արամանեկայ նախարար մեծ Հանգերձ զուրու: Մատուցանել նմա պատարագ սոխի և արծաթ. և զարարել զնա ի սնոր՝ և ի վա- կաս. պահել զնա ի թագ Հայրենի. և նստու- ցանել զնա ի վերայ սոխպատան ակնանկուռ պահպնիցն. և տայ նմա զդուստր իւր ի կնու- թիւն: Չսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան՝ և Հրամա- նատար անկեայն թագաւորութեանն Հրամանաց գլուխ, և Հայր արքայի, և եղբայր. որում ետ իշխանութիւն տէրութեանն պնորիկ: Մա կրտորեաց զՍնկայսն, որ զարաժողով եղն ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորոց:՝

71/70) մեկը Տիգրանին քանի մ'երկիրս Հարկատու թագաւորներն և չորրորդայտները Ղուկուղղոսին Ապպիտս Կղզիոս գետսանին Տետ յարարեութեան մէջ մտան՝ դաւադրական դիտ- մամբ,՝ գլխաւորաբար Կորդուաց Չարբիենոս

Թագաւորը: Երբ Տիգրան իմացաւ Չարբիենոս իւր ամբողջ ընտանիքով զիջանել առաւ և և անոր գրեկները յարուսնիս գրաւեց:՝ Այնե- րեւ է որ Մալուստիոսի այս առթիւ գործածած շորորդրայպետ բացատրութիւնը՝ չորս ընդունշի- ներուն Համար, և և Չարբիենոս՝ անոցմէ մէկը նկատուելուն զգուարութիւն չկայ: Այս դէպքէն կարելի էր ենթադրել, որ Ասորպատականէն անուուած ՝ Ալթաքի, այս է՝ Մեծ Արքայ ալ անոր իշխանութեան յանձնուեր էր: Սակայն ուրիշ մեկութիւն մը վերջէն պատահածներուն աւելի կը յարմարի:

Ստոյգ է որ Տիգրան Ծոփաց թագաւո- րութիւնը յարունիս գրաւած էր, բայց Հայոց թագաւորներուն աւատային յորինուածութեան վրայ հիմնուած քաղաքականութեան բարորակն հակառակ է ենթադրել՝ որ գահազուրկ իշխան- ներուն ուրիշ կողմանէ Հատուցում ըրած չըլլայ: Եւ կը տեսնենք Աւթրոօշանց անուն իշխան մը, որ յետոյ Ծոփաց թագաւորն եղաւ:՝ 2 այս անունն Արիագրեանց տան մէջ ալ կը յիշուի.՝ գարձեալ կը գտնենք Տիգրանին մէկ զորավարն՝ ալ, որ նշյն անունն ունէր: Ըստ ձայնական օրի- նաց սակէ յառաջ եկած է Միւրուսն, Մինր- Տուսն ձեւեր. այս անունը կը գտնենք Հայոց Արծրունի ըսուած նախարարական ընտանեաց մէջ: Ըսոնց կալուածները Ասորպարականին մէջ էին. իրենց մայրաքաղաքն էր Արամահերոս, Մեծ Արքայ գաւառին մէջ. ուրեմն միշդ այն երկրին մէջ, զոր Տիգրան Ասորպատակա- նէն առած էր: Ուստի ինծի կ'երեւայ թէ րնական Տետաւութիւն է՝ որ Արծրունիք Ծոփաց նուաճուած իշխաններէն յառաջ եկած ըլլան, որոնց Տիգրան թագաւորը նոր ստացած Տիւսիտ- արեւելիան ստորպատակայ գաւառն ներուն մէջ երկիրներ շնորհեց:՝ 3 Իսկ այս երկիրները՝ Կոր- Շիրականի ընդունշին ունեցած երկիրներուն — Մահկեր-տուն և ԿիՏորական — շիշդ կը հա- մեմատին և և անոր Համար Հաստական է որ

1 Հմմտ. էջ 6, 10: Այս հօրենական անուամբ Բա- գարառը վրաց թագաւորական ընտանեաց Տետ կը կապուի (Փառաս. Իր. գ. Ե. Ի. 216), ըստ Բեքեան անհասանելակ րան մէջ չէ: Դանն զի Բագարառունեաց նիսաց վերանկն Ապիք գաւառն էր (Փառաս. Իր. գ. Ե. Ի. ք. էջ 263): — Բաժնորս, Արիագրառանուանց մէջ ք- ձ ձ- ձ անցնելով՝ յետոյ բ- թ- թուելով՝ հայերէն չէ, այլ զրաջը Ասորպատակայ դաւաճա- րարներուն, որուն այժմեան ձեւը որս է: Հմմտ. այս Tāt ձայնաշար: Թեան վրաց W. Geiger, Grundriis der Iran. Philologie I, 3, 355 § 116): Առաւ Մովսէ. այս ձայնաշարութեան օրէնքը ըստ լու գիրտի, և և իւր պատմութեան կօղպեքին մէջ ալ գործածեց: Անանիոս (Jos. ձգ. իսմ, is 22- 39/40) բարեկեց ըսուեմ և Էբրօզգէտի կողմակիցը՝ Անանոս օ Եպագատոս քոլ. իսմ. 5, 531- 6, 229. Իրարու կը խառնէ, և անկէ իւր առիտն ալ թագապիր Ենանոս Բաբելոնաւնի կը կոչուի (Ի. Ի. ք. էջ 98): Սակէ յառաջ կու գայ իւր Բագարառունեաց սերնդեամբ հրեայ ըլլալուն զիւտը: Եպագատոսը վերին (Ի. Ի. էջ 142) Բաբելոնի երրայտ- կան մեկն էր զարձնել, սակայն կը չըսուայ այս աշխարհ յայտնապէս նշանակելու: Բնականապէս ինք թէ զ'Ազը- լաս ունց Մայագատոս քոլ. իսմ. 6, 229, և թէ ասոր գիր 'Անանոս օ քոլ. 'Անանոս, տան Տիմոս ծոցնօրցան օ փոնկատոս իսքը՝ իւր նպատակին գործածած է: 2 Այս բառը Բագրաց մէջ չկայ: 3 Իրեան իւր Երամատար, Եր ձի մոսոյն. 4 Բագրեւե. միջու. թիւն հրամանաբարն: 5 Մար Արաս աւ. Սեբ. 9 հրա. Պարսիկան: Առաւ Մովսէ. Ի. ք. էջ 78/79 չպոյ իւր Բագարառունեաց հրեայ ծագման ունեցած անու. թեան Համեմատ փոխել է: 6 Sellust. historiar. fragm. IV 8 ed. Kriz' = IV 56 p. 179 ed. Maurenbrocher: tetraecharaeguesque [exterritis animi firmavit (scil. Apud Claudius). Պրեւ. ղ. ք. 4. ղ. 21. "Απιοσ Κλωθίοσ πολλούσ μέν փκείωσαστο τών ύπόλοσ άκρωσάμενον του 'Αρμενίου δυναστών, ών εις ην και Ζαβηρηόσ օ τής Γοσθρηής βασιλεύσ.

1 Պրեւ. ղ. ք. 4. 21- 29. Սարգ. is 1, 24 էջ 747. Առ. Մովսէ. Ի. ք. Ի. էջ 131 Զարթնանոս (այլ ըն- թերց. Զարթնան, Զարթնան) Կնանուան զա- նիկ և Կանակց թագաւոր Գնէնէ, որ իւր թէ Արտաշէս Բ. թագաւորին դէմ զլուս շարժեցուցեք է, բայց Սմբատէն նուաճուեր և և Հայաստան գերի տարուեր է: 2 Իր. ք. 31, 22 Հմմտ. Պրեւ. 31, 17: 3 Արթու. 1, 16- 3: Գիրք. 17, 21, 3- 15, 91. Կեպ. Դաս. 6: Հմմտ. Մարտիր. Untersuch. zur Gesch. von Erat I 11 և Բ. 42, 27, 68 եւն: 4 Պրեւ. ղ. ք. 4. 25: Ապպիտն. Միհրք. 84: Հմմտ. Untersuch. zur Gesch. von Erat I 68 եւն: 5 Ըստուեալ սահադայցէն Ծոփաց թագաւորն.

Տիգրան՝ ընդառաջ Նոր Հիբրեականի պատիւն Արծրունեաց առաւ ըլլայ: Քէպէտ Ազաթանգեղեայ էջ 596 (Langlois I 171) յիշած Տրեշտակոթեան ցանկին մէջ՝ Արծրունեաց իշխանը վերջին տեղն ունի, սակայն այս մակարեւորութեան դէմ որոշել առարկութիւն չի կրնար ըլլալ: Ասան զի Արծրունեաց իշխանը Տոս միայն իբրեւ իր աւատին ներկայացուցին է: Արծրունի անունը մեկնելու համար՝ զըստը կը պատմէ որ այս ցեղին նախնին՝ տղայ եղած ժամանակը՝ բաց սեղ մը պահուած կը քնանար, երբ արծիւ մ'եկաւ զանիկայ իւր թեւերովը ծածկեց: Սուտ Մովսէս անգամ այս անուն իբրեւ արծիւ-ունիք՝ կը մեկնէ, վասն զի Արծրունիք Աղարշակի՝ առջեւէն արծիւները կը տանէին (Բ. է.): Ստյն Մովսէսի բաժանի համեմատ՝ Արծրունիք Արշակունիքն սերած են. այսինքն Սենքերիմայ երկու որդւոցմէ մէկէն, որոնք իրենց հայրն սպաննելէն ետքը՝ Արարատայ երկիրը փախած էին:՝ Արգամողան այս երկրին հարաւ արեւելեան կողմը բնակեցաւ, եւ Արծրունիք ու Գնունիք իրենց ծագունն անկէ յառաջ կը բերէին: Արքէն Նախճատեան շքակալքը՝ Ջուղայ, Արշունիք եւ խրամ բնակեցան. ուստի այնպիսի

ուն Արծրունեաց հետ ունեցած կապակցութիւնն աւելի կ'իմացոյթ.

1. Zariadris

2. Մեծթոսոսնոց, պատարկ առ Բրիտ. Բախթայ կապազ-վիպուց թաւաւորի, իր տեղութեան մէջ հաստատուած Գրոգ. 31, 22: 'Արշակունիք' Գրոգ. 31, 17. Գրոգ. 31, 22. Գրոգ. 31, 22. Գրոգ. 31, 22. Գրոգ. 31, 22.

3. 'Արճառնց Սարաթ. 14, 15 էջ 539:

Մեծթոսոսնոց (Միւրթորու զան), Տիգրանի զբարկեղ Պըս. ա. Գ. Կ. 25: Ապոկաթ Միհրգ. 84. Բրեւիտե Նոր Հիբրեականի:

Միջոցառ Արծրունի ու բարեկամ փառաբերականքի:

1 Մովսէսի սուտ գարնութեան համեմայն՝ պէտք էր Արծր-ունիք՝ 'Արծր-ունիքէն յառաջ եկած ըլլալ, ինչպէս որ Բարթ-ունիք՝ 'Արշաթ-ունիքն (Արշաթ-ունիք), 'Արծր-ունիք կ'ենթարկէ գարնաւ 'արծր-ի բարձրուն մը՝ արծիւն յառաջ եկած, ինչպէս Բր-ի հինգ. diji.

2 Արշակունի Յրգատայ, զոր Սուտ Մովս. Երշակ փոքրին, այս է՝ Տիգրան Մեծին — առ Մար Բրատայ — տեղը գրած է:

3 Մովս. խոր. Ա. 28 ըստ Բ. Բագ. Գ. 37. Գեա. Ա. 38. Բեղդա. Բագմանգ առ Եւսեթ. Գրոն. Ա. 39. Հրոտ. Ա-ժիբ. II 27, 28 Հրոտ. Schönb. Հմմտ. սուր Նկամամբ Գր. Խաւրթիան WZKM, VII 25. Կարգը Բիւզանդայի առ Տրիգր. Մեծերէ WZKM, VII 210/11:

տեղը՝ որոնք ըստ Ստյն-Մովսէսի՝ յառաջագոյն Տիգրան Ա. իր գեղի բունած Մարաջը առած էր:՝ Յամենայն դէպս Արծրունիներն յառաջ կու գան Պարսկաստան մէջ եղած Ջարիմ-աւան գաւառին (Ջարիմ-էն = Zariadris. Տնդ. Zari - Wadri) եւ Ազատորականի մէջ գտնուող Յաւարշաին կամ Տաւարշաին = Արտաղ գաւառներուն անուններն ալ՝ (Ստ. խոր. Բ. Ա. էջ 111, ծք. էջ 130): Ստոգիւ կրնանք թողմաս Արծրունիէն հետեւցնել (Ա. Ե. էջ 37. 38. է. էջ 48. ը. էջ 50) թէ Տաւարշ եւ Հաւատայ անուններն Արծրունեաց տան մէջ կը գործածուէին: Քաջ Սկայորդին՝ զՍանասար (ՄՄՆՄ) երկրին հարաւ-արեւմտեան կողմը բնակեցուց, Ասորեստանի սահմաններուն մօտեցր: Իր սերունդը Սիմ լեւոր լեցուց, "եւ զՀարաշալն ի տանէ Անասարայ հաստատէ ընդելլա մեծ եւ կուսակալ յարեւմտից հարաւայ, յեղբր սահմանացն Ասորեստանի, առ արին Տիգրիս գետայ, գաւառս պարգեւելով, զԱրճն, որ շուրջ զնովա եւ զԷտան Ցարու, ուր եւ Սիմ, եւ զԿիւսուրն (δαεισοῦρα) ամենայն":՝

Այս մէկտ թիւններն ետքը՝ կարծեմ թէ շորս բոկաշններուն ծագումը բաւական յայտնի է: Ետիք — որ նախ նուաճուեցաւ — եւ մասնաւորապէս Ետիք-Հաճունի (= աղբունի) գաւառն ի սկզբան կապաղովկից վրայ յարձակելու դուռն էր, սակայն տար սերտութենէն վախնալու բան չկար: Եւ իրոք ալ Տիգրանին բանակներն երեք անգամ դուրաւ տիրեցին Գամրայ: Ընդ հակառակն անուշա Տիգրանին բաղձալ էր անհանգարտ Սելեւկեանց դէմ — որ իրենց ներքին սկարտութեանն հանդերձ իրենց նախկին ամբարտաւանութիւնը պահած էին — սահմանապահ ամբարտիւն մ'ունենալ. եւ նոյն իսկ Սելեւկեանք իրենց տերութիւնը կործնելու ետքն ալ՝ մնացին ոյժ մը, ուստի եւ անկարելի եղաւ Արամայեցիները Հայոց հետ ձուլել: Այսպիսով կ'ըստ Ասորոց դէմ մարզը

1 Քաւար Արծրունի Ա. 4 առ Բր-ի, Collection d'hist. armén. I 32/3: Թովմ. հոս ինչք իրեն դէմ կը խօսի, քննելով որ Բրծրունեաց (եւ Գնունեաց) նախնիքն Ազատ-հայոց ընտանիքն էին, զորոք Տիգրան գեղի բանը առ Հայաստան բերեց է, մինչդեռ Ա. II էջ 8 Ստյն Մովսէսի հետ համեմայնելով՝ Սենքերիմայ որդիներն յառաջ եկած կը զնէ:

2 Ջուրի եւ Հաւալ. լաւ եւս Հաւալը (տառա՛ Տյաւարճան, Խորդ. Տյաւաճ, Տյաւաճ) պարբեր Տարիսի Տարիսի եւ Տիգրանի Տարիսի Մար Աստուտ Սեթ. հրո-Պատարեան էջ 6: Լախիւստ, Coll. I 198a. Հմմտ. Մար-Լախի Unterseuch. zur Geesch. von Eran I 39—42:

3 Մովս. խոր. Բ. Ե. էջ 80 հմմտ. Ա. Կ. էջ 48:

կամ սահմանը՝ Բայց Դոփաց անկախութեան բարձրակէն ալ գեռ մարած չէր, եւ Ղուկին արշաւանաց ժամանակը՝ ասոնց հպատակութեան վրայ կարելի չէր վստահութիւն ունենալ, ինչպէս իբրց ալ յաղթողին կողմն անցան (Պղոստ. Ղուկ. 24, 29)։ Ստոյգ է որ վերջէն ժառանգական ցեղ մը չես չենք տեսներ, եւ Պոմպեոսի Տիգրանի հետ խաղաղութեան դաշինք կոչելէն ետքն ալ՝ Ծոփք եւ Կորդուք Տիգրանայ որդւոյն՝ Տիգր. Կրասերին թագաւորութիւնը ձանջցան, բայց որովհետեւ Տիգրան Կրասեր հօրը չհա գտեցաւ եւ Պարթեւաց հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ՝ այս նախնեաները կապագովկից Երիտրարզանէ թագաւորին տրուեցան։¹ 54ին (բ. ե.) Սյեմոս՝ Եմեսացի իշխանական ցեղէն՝ Ծոփաց տերութիւնն ընդունեցաւ։² Զարիարդեսին գահէն զզկեալ յարդրեցերը՝ ինչպէս տեսաք, Արարականի կողմերը նոր առնուած գաւառներուն մէջ այլեւայլ երկիրներ ընդունեցան. սակայն կարելի է որ ասոնց մէկ ձիւղք Մեծ Ծոփաց իշխանութիւնը պահած ըլլայ։ Գոնէ Գ. գաւրուն անոնց մէջ կը գտնենք Զարին՝³ անունը։ Ծոփք Եահուելի ալ վերջէն առանձին աւատային իշխանութիւն մը կազմեց։ Արձնի բզէշխութիւնը գլխաւորաբար նոր ձեռք բերուած Միջագետքէն կազմուեցաւ Մծրին մայրաքաղքով, բայց իր գլխաւոր մասը միշտ մնաց Արձն գաւառը՝ համանուն քաղքով, այս օրւան Արդէն սուխ վրայ։ Աղջնեաց բղնշիլին տրուեցաւ թագաւորութիւնն ալ, այս ինքն՝ ետքէն Կորձայք բուած հայկական նահանգը՝ Ծուգեգայք, Կորդուք, Կորդուք եւ Տմորիք գաւառներով, ինչպէս նաև Մոկք նահանգը։ «Սահմանակալ ի կողմանէն Արուստանի», տիտղոսէն կրնանք հետեւցնել, թէ բղնշալիին գլխաւոր գործերէն մէկը՝ անհաւատարիմ Արուստիկներուն վրայ հակելն էր։ Ղուկուղղոսին արշաւանաց ժամանակը թագաւորին Գուրաս եղբայրը Մծրնայ հրամանատարն էր (Պղոստ. Ղուկ. 32)։ Արարականի նուաճուած գաւառներէն նոր շիրակայ սահմանը կազմուեցաւ եւ զայն Ծոփաց թագաւորական տանը տրուեցաւ մեծամեծ կալուածներով, զուցէ նաև բզէշալի պատին ալ։⁴ Նյուն-

պէս Արացիներէն ետ առնուած Գուգարքը սահման եղաւ։

Այս տիտղոսը Գուգարքէն յետոյ Ալանաց ալ անցաւ, որոնց 'Իւսէնց անուամբ իշխանը 716ին կը գտնենք Թէոփանէսի ծամանակագրութեան մէջ. էջ 392, 27։

Առուսնց ձեւերուն նկատմամբ համո. Հէ-Բընտէ չայ. քեր. Ա. 119 եւն, նմանապէս իմ Արարականքս Կոստիսի 618 թ. 401, ուր Սաւաթիւնի (Գիտիսիսոս Միդիացի ՍաՆ-Տոմից այս ինքն՝ ՍաՆՏոմից = *patiaxōja(h)-wida* = *μελεδωνός ολιανω*) եւ պահլ. *pataxāh* (պատմական գրութիւն *pāšāh* տեղ՝ **pataxāh*, **patāšāh*, **pašāšāh*, *pāšāh* ձեւերէն) հետ ըրած բարդատուութիւն ընդլի է։

Հնագոյն ձեւերն են յուն. Սաւաթից եւ վրացիներ *patiaxōi*, *patiaxōi*. Ամիսու թով տեսնուած *Vitaxa* ձեւը յունական յետնագրական արտաբերութիւնն է *βιταξή* = *Տայ Էրտիլի*, *Լեւիլիսի*. Թով կը հանդիպենք *βιταξ* (կարգալ *βιταξ*) ձեւին, ինչպէս նաև ասոր հակառակ 27, 10, 3 *Vidichabius* (այսպէս ձեռագրին մէջ) նոյնպէս 30, 7, 7 *Vithigabius*, այս է՝ յուն. *Ὀθιδί ἀβιος* = *Widigawja*, *Widigōja* վրացիներէ *patiaxōi* ձեւը *Տայ*. **pati-axōi* կամ **pati-axōs* հնագոյն ձեւ մը մասնամիջ կ'ընէ՝ *pati-axōi* յաւելուածով գրով. ասոր երկրորդ տարբեր՝ *Αξιδόρη* (այսպէս Սրիան Պարթև. հակար. 16 ա. Կ. Միլլէրի *FHG.* III. 589. Գիմս Կասիոսի՝ Կոստանդեան քաղաքաւորից մէջ 68, 16, 3 *Ἐξιδόρη*, *η* առան *ι* արտասանելով) *Տայ*. Ալիսուր՝ անուան մէջ դարձեալ յերևան կ'ընէ *Αξιδόρη*՝ Պարթեւաց բախուր Բ. թագաւորին որդին՝ Հայոց թագաւոր էր, զոր Խարով՝ իր մօրեղբայր վար տաւ. եւ տեղն իւր Պարթեւասիւր եղբայրը գրաւ (113 բ. ե), բայց կ'երևայ թէ Արքիանոս զկըրը դարձեալ թագաւոր գրաւ, երբ Տրայիանոսին առած նահանգները՝ Արքիանոս, Միջագետք եւ Հայաստան Պարթեւաց ձեւը

¹ Պղոստ. Պոմպ. 33։ Ապպիան ՄԷհր. 105 Կաս. Գիմ. 36, 53։
² Յակ. Տարգեր. 13, 7. պատմ. 2, 81-5. 1. Հմմտ. Mommsen, RG. V 383.
³ Փաւստ. Բիւլ. Գ. Ի. էջ 20։
⁴ Իսկնի կ'երևայ թէ Արքիանոսը վերջէն սուրբ առհէ մը նսնացան։ Ըստ Սոյն Մոմսէի՝ Արքիանոսը

Աղարալակ ժամանակը՝ արեւուելան գրոյն գրոյնի կէն, բայց Գ. գրուան (բ. ե.) Մամիկոնեանը Հայաստանի ժառանգական սպարապետին առին — արեւելակա վերջիցը (Փաւստ. Բիւլ. Ե. Գ. 37։ *Untersuch. zur Gesch. von Iran I* 47) — որոնց համաձայնութեամբ բուական ու Հայաստան գրուելը՝ նոյն ասեմները լաւ ծանօթ էր Փաւստ. Բիւլ. Գ. Ի. էջ 68 (*Untersuch. zur Gesch. v. Iran II* 82). Այն է կէ ձեւակերտ թէ *Μιθροβουζάνης* եւ իւր ցեղը Արքիանոսը Հայոց պետութեան սպարապետներն էին, մինչեւ որ ձեւաստանէն գաղթած Մամիկոնեանց անոնց տեղը գրուեցին։

Թող տուաւ¹, Աշխարհ անուամբ Դիմար- սեան մը կը յիշուի Հայոց Թագաւորութեան բաժանման ժամանակը (Խոր. Գ. Էջ 45); Ընդ- Տակառակն Տրդատ Թագաւորին աներոջ անունն ալ Աշխարհ է (Խոր. Բ. 34. էջ 165): Մովսէս այս անունը յայտնապէս Տրդատայ Աշխի փոջ անունէն Տեսեցուցցեր է, զոր Ագաթան- գեղ, էջ 575 եւս առանձին կը յիշէ, վասն զի Խոր. յիշեալ անունն իբրև -կոմ եղած Հա- մառտուութիւն մը նկատեր է²: Սակայն ան- շուշտ շատ ուղիղ է Հիւրմանի³ Հայ. Քեր. Ա. ար, 20 Աշխի ոսեւ. *αξιση* "տիկին, կամ "տի- բուհի" բառին Տես ըրած Համամատութիւնը: Բգե-շէ տիտղոսին Տին ժամանակներէ մնացած երեք մեկուութիւններէն մէկը՝ պիտիքն՝ Աթիանոսներ (magister equitum) բոլորովին խելաշխիւր է: Արտանդիանոս Մեծ ամբողջ պետութեան՝ կամ պետութեան գոյութիւնն ունեցող բաժանմանը Համամատ երկու զորավար դրած էր, մէկը Տեսեակագորուն (magister ped- itum), իսկ միւսը՝ այրուձիտն վոյա (magister equitum), որոնք երկուքն ալ ուղղակի Տասարակ զօրքնն, իսկ անուղղակի՝ իրենց ստորակարգեալ վաշտապետներուն (Duces) ձեռքով նաեւ սահ- մանապահ զօրքնն գլուխն էին⁴: Աւստի magister equitumը մանաւանդ Հայոց ուղիտին կը Համապատասխանէ: Զօրքրիա Մետիլենա- ցոյն մեկուութիւնը իբրև "Βπαρχος (տեղապահ) Թագաւորին, կամ փոխարքայ⁵, ընդհանրա- պէս պաշտմանն էութիւնը կը բացատրէ, մինչ- զեւ յուն. Ագաթանգեղայ մէջ *κομιτατῆσιος* = լատ. comitatensis, comitatus⁶ "արքու- նեաց վերաբերող, Թարգմանութիւնը (So- phocles Greek Lexicon s. v.) պարզապէս անկէ յտուջ եկած է, որ 4 Բգե-շէ՛ Թագա- ւորական պաշտանն մէջ առաջին բարձն ունեին:

ԴՐ. ՄԱՍԿԱՐՏ

¹ Հմմտ. Գոռշոպէ, Gesch. Irans էջ 141. 145:

² Հմմտ. ասոր նկատմամբ՝ Մարկուսի Fundamento israelitischer und jüdischer Gesch. p. 52 եւս:

³ Յեւ Մ-Բ-Ի, Abrisa des röm Staatsrechtes 380- 4 էջեր. Anecd. Syr. III 259. 25. [Զարքայն Հեւ- տարի անունեալ եկեղեցական պատմութիւնը, Գերմ. Թարգմ. Հրա. Կ. Արեւի եւ Գ. Կրի. Գերի էջ 173. 22:]

ՍԱՀՐԵՆԱՐԻՐՈՒԹՅՈՒՆԷ ԻՐԱՋՆԵՆԳՆԵՆ ՐԱՆՆԵԿՈՒՄԵՐՈՒ ԳՐԱՌՈՒՆԵՆ

(Հարուստ-Իրա եւ Վրէ.)

ԺՅ.

Երկ-իշտնի պատերազմ՝ մըլու- ելանալը:

Արքայն եւ յոյն աղբարաց՝ երկակողմանի պատերազմը առուեսորն երայց տուած տեղեկութիւններէն կ'իմանանք թէ, Ը. եւ Թ. դարուն Խայն եւ Կիսալունքի միջեւ մղուած պա- տերազմները պարզապէս ինտուրպ մարտակիւններ էին: Պոզմայի ըսածին նոյնչափ, Աբարաջիք՝ պաշտպանողակն յորինուածութեամբ լու տմա- ցած Հռոմէական պետութիւնը գրաւել փորձելու յանդգնութիւնը չունէին, սակայն սուպատակ սկուելու Համար մեծամեծ պարատուութիւններ շատ անգամ կը տեսնէին: Արքայն էլ 199 Տե- տեւեալը կը գրէ. "Հիմայ մե" թշնամաց երկրին մէջ կատարած սուպատուութիւններէն մին ստո- ռաքրեմ, որպէս զի ընթերցողն անոր վայր մեկին գազափար տեսնայ: Սահմանարնակ ժողովրդաց փորձառուներէն շատերուն ըսածին Համանայն, յարձակումը՝ որ բանակի մեծ զօրութիւն կը պա- Հանը, Գարնանային ժամանակներ կ'ըլլուի: Աս- պատակութիւնը Աշխար (Մայխ) ամայն 11ին կը սկսի, երբ ձիերը գարնան դալար ծարակով լու ճարակած կ'ըլլան, եւ 30 օր կը տեսնէ, այսինքն Աշխարի մնացած օրերը եւ Հազարանի (Յուսիս) տան օրերը: Այս միջոցին Հռոմէական երկրներուն մէջ առաւել խոտ կը գտնուի, այնպէս որ ձիերը երկրորդ գարուն կը վայլեն Տնո: Ի գարնին, 25 օր՝ որ է ըսել Հազարանի մնացած օրերը եւ Թամուզի (Յուլիս) Տինգ օրերը, ձիեր խնամելով ու զանազան պարտքերով կ'անցընեն: Յետոյ իրարու Տես կը մե- անան ամանուային սուպատուութիւններ ընելու, որ 60 օր կը տեսնէ, Թամուզի 11էն սկսեալ¹:

Չմարուն սուպատուութեանց մասին փոր- ձառու անձինք կ'ըսեն, թէ կարեւոր Տարիք էթէ զոյն պահանջելու ըլլայ, զգուշանայու եւ թշնա- մայն երկիր շատ խորամուկ ըլլայէ. բաւական է, եթէ 20 օր տեսնէ արշաւանքը, չունեւ գարնի միտին, այնպէս որ իւրաքանչիւր զինուոր իրեն Հարկաւոր եղած պաշարք իւր միւսն վայր բեւ- նաւորել կարենայ: Գարնաւ, այս սուպատու- թիւնները Հուրթ (Փետրուար) ամայն վերջեր ու Ագարի (Մարտ) սկիզբները սկսուելու են, ինչու որ այս տանները թշնամին — Տեսեակ ու այրուձի, շատ խեղճ կ'իմակի մէջ կը գտնուի, մինչդեռ անդէից մծաքանակ բազմութիւն մը Տնո կը տեսնուի: Մեր զօրքերը փութով պէտք են եւ պաշտպան, որպէս զի ձիերն արտա Տաննեւ:

Ասոր Տես Համամատութեանն բերեց ՚Իկե- փորոս կայսեր՝ Աբարաջուց այս սուպատուութեանց դիմաց, Յունաց բաժած բրից մասն մեզ պատ- մանը. "Երբ որ Տո՛ բազմաբնու բանակը մը Համ- գերանաց եւ շուին լուրը կ'աւանդը — ասի տվորաբար Ագուստոս ամայն կը Տանդիպի — մեծախաւով բանակներ զորածաղով կ'ըլլան: Ասան զի այս ամայն մէջ գունդագունդ գումարտակներ